

ELITE ȘI IDEOLOGII CULTURALE. CÂTEVA CONSIDERAȚII DE ORDIN GENERAL TEORETIC

CORNEL MORARU

Universitatea „Petru Maior” din Târgu-Mureș, România

Abstract

The paper focuses on the recovery of the main literary movements and trends in the first half of the 20th century, using the so-called theory of the elites which has recently proven to be successful in the historical research. Such an approach offers two main advantages: it considerably enlarges the aesthetic principle of evaluation and, at the same time, it offers the ability to operate with a non-politicized concept of “ideology”. The distinction between “elite” and “elitism” is found, during the Romanian literary history, in expressions like: “Junimea and junimism”, “Gândirea and gânderism” and so on, but offering only partial perceptions on the phenomenon.

Într-o cercetare mai extinsă decât prezenta expunere, ne propunem recuperarea principalelor curente și mișcări literare din prima jumătate a secolului al XX-lea din perspectiva așa-numitei teorii a elitelor, aplicată cu succes în ultima vreme în demersul istoriografic de specialitate. Avantajul este dublu: pe de o parte, se poate vorbi de o lărgire considerabilă a principiului estetic de evaluare critică, pe de altă parte se creează condițiile de a opera cu un concept de „ideologie” complet depolitizat. Se evită, astfel, excesele unui estetism prea îngust, uneori, în raport cu complexitatea fenomenului cultural, dar și simplificările induse de un maniheism dogmatic, care a funcționat o vreme în istoriografia noastră. Distincția „elite vs. elitism” se regăsește latent în formule precum „Junimea și junimismul” sau „Gândirea și gânderismul”, conținând valorizări cu jumătăți de măsură. O asemenea abordare a faptelor de istorie literară ni se pare azi cel puțin anacronică.

Totodată, tema este atractivă și din perspectiva unui *antielitism elitist* practicat în perioada comunistă, timp de aproape jumătate de secol de „antiintellectualism muncitoresc sistematic”, cum a fost numit (Cristophe Charle). Eventual, singura elită cât de cât tolerată era atunci „elita de serviciu” subordonată puterii. Dar mai ales tabuizarea termenului de elite face ca în societățile de tip egalitar să apară această formă ciudată de elitism răsturnat, pervertit în

esență, și totuși, extrem de agresiv, funcționând, în statul totalitar, ca principiu de contraselecție și pseudo-promovare oficială a valorilor. E drept că fenomenul e destul de larg răspândit (probabil și din pricina complexității sale). Deja în condițiile masificării moderne a relațiilor sociale apare pericolul unei false democratizări a elitelor. Or, nu toți membrii societății pot intra în sferile înalte ale politicii și culturii. Deținătoare a cunoașterii și purtătoare de cultură, iar, pe de altă parte, provenind din toate grupurile și clasele sociale, intelectualitatea are un rol fundamental în menținerea și funcționarea sistemului. Din păcate, această misiune a fost în mod programatic compromisă. Intelectualitatea a fost înlăturată, în special în comunism, din poziția sa de preeminență ca centru de creație și difuzare a valorilor, fiind înlocuită cu elite noi „organizatorico-politice” (Karl Mannheim). Aceasta a făcut ca intelectualitatea să aibă un rol incert, iar cultura să decadă, în perioadele cele mai întunecate ale istoriei recente.

Nu întâmplător, teoria modernă a elitelor a fost concepută de Vilfredo Pareto, unul din întemeietorii acestei paradigme de analiză socială, ca alternativă la doctrina marxistă a luptei de clasă. Studiind natura elitelor, poate fi pusă în lumină „întreaga structură comunitară”, adică natura însăși a societății umane. Ideea scindării și antagonizării societății neapărat la stânga și la dreapta e simplistă și, în esență, destul de convențională. Se pierde din vedere aspectul global și pluralist al câmpului social, care funcționează mai degrabă aleatoriu, lăsând loc disputei concurențiale dintre grupurile divizate. Cel puțin așa stau lucrurile în societatea modernă. De nenumărate ori grupuri mai mici decât ceea ce tradițional numim clase sociale au jucat un rol însemnat la scara istoriei. Paradoxal, chiar în sânul unei clase conservatoare se pot ivi grupuri și tendințe înnoitoare (avem exemplul pașoptiștilor români care au făcut o revoluție împotriva propriilor părinți, elaborând primul program liberal de reformă socială și modernizare a României). Pentru „elite” nu există bariere sociale de netrecut: regruparea simbolică a indivizilor prevalează, în genere, asupra clivajelor sociale și a intereselor economice sau politice imediate. Este posibilă, cum s-a spus, „așa-numita *cultură de ordin*, o fuziune a elitelor în plan spiritual, pe baza unei noi conștiințe de sine ce se situează departe de conștiința dominației ereditare...” (Remus Câmpeanu). Un asemenea caz reprezintă la noi *Junimea* ieșeană, a cărei activitate s-a desfășurat sub cunoscuta deviză: „intră cine vrea, rămâne cine poate”.

Ajungem astfel la problema mobilității și circulației elitelor. Deși primul model elitar de investigație socială aparține lui N. Machiavelli, conceptul riguros de elite este o achiziție relativ recentă, prin contribuția sociologiei și politologiei, două științe înrudite. Așa se explică faptul că sociologia a pus în circulație la început ideea de elită aproape exclusiv ca elită

politică, minimalizând rolul celorlalte categorii elitare. Cercetări mai recente au lărgit sfera și dimensiunile conceptului, dincolo de criteriul accesului la puterea politică. În acest sens, „devine elită orice grup de persoane remarcabile prin dotare și prin realizări din orice domeniu” – economic, politic, cultural etc. Sau, după Cristophe Charle, elita începe să devină, în lumea modernă, „un amalgam de membri ai diferitelor clase sociale, reuniți pe criteriile competenței și ale capacității de adaptare”. Ambele definiții sunt însă definiții descriptive și supralicitează principiul mobilității și circulației elitelor, nu întotdeauna relevant (există și situația paradoxală a circulației fără mobilitate reală, cum s-a întâmplat în statul comunist: la început s-a apelat la fostele elite, care au plătit scump ulterior, prin epurărilor radicale ce au urmat).

Ne aflăm, așadar, de la bun început într-un impas. Orice definiție descriptivă (în sens empiric) ocolește esența conceptului. Pe de altă parte, termenul de „elită” este un termen apreciativ. De unde, dificultatea, aproape insurmontabilă, de a-l defini în mod riguros. Nu ne miră faptul că nu o dată este folosit destul de neglijent și în contexte de sens contradictorii. Lui Raymond Aron conceptul i se părea de-a dreptul echivoc, tot din acest motiv, iar după alți cercetători, în ultimele decenii, s-au remarcat două tipuri de interpretare: „elitistă” și „pluralistă”. Așadar, la mai vechea antinomie „elitism vs. populism” se adaugă una nouă (a metodei, i-aș zice) „elitism vs. pluralism”. În compensație, pentru a transgresa asemenea dificultăți, conceptul de elite este în mod frecvent corelat cu alte concepte sau teme de reflecție socio-culturală, precum „clase sociale”, „democrație”, „ideologie”, „intelectualii și societatea”, „lupta de clasă”, „reușită socială” sau, mai recent, „grup de presiune”, respectiv „grup de prestigiu” (ultimii termeni folosiți sistematic, la noi, de Sorin Alexandrescu și Sorin Adam Matei). Până și Gaetano Mosca, unul din clasicii teoriei sociologice a elitelor (alături de Pareto și Max Weber) a evitat să folosească termenul de „elită”, înlocuindu-l cu „clasă conducătoare”, atribuindu-i însă același conținut (elitic). Din același unghi, A. Giddens propune folosirea termenului de „grup de elită”, constituit din cei care dețin autoritate, prestigiu, iar C. Wright Mills vorbește pur și simplu de „elitele puterii”, evident într-un sens destul de restrictiv.

Adevărul este că în secolul al XIX-lea, în plină expansiune a liberalismului – cum observa T. M. Bottomore - încă nu se produsese ruptura între aspectul științific și aspectul ideologic, doctrinal în definirea elitelor. Este meritul sociologiei moderne de a fi recuperat, dintr-o perspectivă obiectivă, sensul autentic al acestui concept, în etapa postideologică, mai ales

după cel de al doilea război mondial. Jacques Ellul observa și el atenuarea funcției politicului în societate în această eră, în fața principiului eficienței și performanței. În acest context, a fost reluată ideea mai veche a lui Pareto despre esența ierarhică a oricărei societăți. El reușise să elimine confuzia dintre problema „grupurilor alese” (din *Littré* reiese că acesta e sensul propriu al termenului de „elită”) și problema grupurilor restrânse dotate cu putere, evidențiind mișcarea pe verticală a acestora.

Extrapolând toate aceste distincții și generalizând pe marginea lor, am putea ajunge, împreună cu Bernard Guillemain, la următoarea definiție de lucru: „Orice colectivitate, orice grup relativ autonom tinde să ia o formă piramidală: stratul de la vârf, purtător de reprezentativitate simbolică și dovedind capacitate organizatorică, formează elita.” Concentrarea funcțiilor simbolice la vârf permite elitei să fixeze standardul valorilor și al regulilor ce trebuie respectate de toți membrii grupului. Această inegalitate asigură elitei „monopolul prestigiului și al autorității”, uneori și al puterii. De unde tensiunile care se creează între elită și bază, generând conflicte între diferitele categorii în chiar cadrul aceluiași grup (nu doar între grupurile divizate).

În societatea globală însă, elitele tind să se apropie, pentru a forma un grup sau super-grup de status unic, în partea superioară a piramidei sociale globale. De aici paradoxul că elita tinde consecvent către propria distrugere, poartă în sine „o letalitate esențială” (spune Guillemain) și pare sortită decadenței. Istoria însăși, concepută ca o mișcare ciclică, ondulatorie, îi apăsărea lui Pareto ca „un cimitir al aristocrațiilor”. Ideal ar fi ca elita să coincidă și cu elita morală, cum credea Ortega y Gasset. Dar aceasta e o pură utopie.

Foarte interesant, pentru tema noastră, este modelul propus de John Scott. Acesta e convins că elitele, inclusiv cele artistice, „au jucat rolul de agenți colectivi” în istorie. Modelul său de analiză, cu accentul pe constituirea elitelor ca „blocuri sociale și grupuri coerente”, i-a determinat pe unii cercetători să stabilească existența celor „trei C”: Conștiință, Conspirație, Coeziune. Textual:

„Un bloc social trebuie să fie pătruns de o conștiință de grup fixată într-un fond comun de cultură și de ideologie; el trebuie să se bazeze pe relații și pe alianțe politice, dar și să beneficieze de o structură coerentă pentru rețeaua sa de legături sociale.”

Generalizând, în identificarea oricăror elite distincte particulare „va fi important să se cunoască gradul de conștiință, de conspirație și de coeziune ce le caracterizează”. Gradul de

conștiință se identifică de regulă cu programul fiecărei grupări, în cazul nostru. Celelalte componente nu sunt vizibile, de obicei, la suprafață.

Fără a porni de la un model teoretic preconcept de interpretare (ne limităm numai la câteva distincții conceptuale absolut necesare, pentru a depăși stadiul empiric), vrem să deschidem, în fond, un capitol de micro-istorie literară. Accentul va fi pus pe elaborarea biografiei colective sintetice a fiecărui grup (curent de idei), simultan cu evidențierea rolului special jucat de liderii grupului, urmărind istoria modurilor contrastante de constituire a identităților individuale și de grup sub toate aspectele (nu doar sub aspect politic – unde e cazul - sau estetic). Avem în vedere circumscrierea unui tablou neomogen, divers și polimorf al întregii perioade, marcat de polemism și conflictul deschis de idei, dar și de sentimentul apartenenței la un anumit grup elitar, care-și are propria psihologie și dinamică interioară de manifestare. Ca ipoteză de lucru, explorarea raportului dintre „elite închise” și „elite deschise”, cu numeroase migrări de la o grupare la alta, pare să aibă un rol central în prezentarea fiecărei tendințe sau orientări.

Descrierea în termeni de *reprezentare* sau de *imagine*, pe de altă parte, evidențiază un raport de confruntare dintre conștiința de sine a grupului și reprezentarea (imaginea) despre sine cu reflectările acestora în alte „oglinzi” (adversari, simpatizanți etc.). În genere, imaginea despre sine e contrazisă de adversari, dar poate fi sensibil modificată și din perspectiva unui demers critic de valorizare/ revalorizare constantă, în care ne-am angajat. În acest sens, lista autorilor de succes și de notorietate în epocă va contrasta vizibil cu lista autorilor canonizați din perspectiva gustului și a criteriilor axiologice actuale.

Evident, perioada pe care o avem în vedere, cuprinde două etape distincte, așa cum le-a definit deja istoria literară tradițională: sfârșit și început de secol, până la primul război mondial, și intervalul dintre cele două războaie.

Descrierea câmpului literar românesc la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (până la primul război mondial), evidențiază liniile de forță ale acestuia, după cum urmează:

1. Identificarea principiilor structurante ale contextului cultural (literar): în afară de principiul diferențierii ideologice și al competiției între generații, pot fi luate în calcul aspecte

care țin de logica pieței (este o piață mult mai aglomerată și mai bine structurată - față de perioada marilor clasici - prin apariția a numeroase publicații și prin explozia unor genuri, precum foiletonul, proza scurtă, romanul de consum; într-un cuvânt, scrisul devine o marfă); de asemenea, se intensifică rolul jucat în continuare de mecenatul de stat și cel particular în susținerea literaturii.

2. Consecințele Legii Spiru Haret asupra întregului spațiu cultural, în special asupra mediului academic, dar și asupra învățământului rural, de masă sunt destul de puternice (se impun unele conexiuni cu proiectul de lege al lui T. Maiorescu, respins de mai multe ori în Cameră, începând din 1876 – semn că nu venise încă timpul unei asemenea legi). Pe acest fond, crește capacitatea de absorbție a culturii scrise. De asemenea, devine tot mai vizibil rolul Academiei ca instanță de validare a prestigiului literar și obținere de notorietate (v. premiarea scriitorilor tineri, precum Sadoveanu sau Goga, inițiată și susținută de T. Maiorescu). Scriitorii înșiși încep să pătrundă în Academie etc. Dintre marii clasici, în afara lui Maiorescu (perceput însă ca filosof, logician, profesor) numai Slavici e membru al Academiei, dar la secția de istorie.

3. Ca repere ale unei tradiții resemantizate, în unele cazuri modernizate, rămân, în epocă, *Junimea* și pașoptiștii, după cum fiecare grupare/ curent se revendică de la un model sau altul al trecutului. Reculul produs de sămănătorism și poporanism, este, în orice caz, unul relativ, pe fondul unor probleme reale, nu artificiale, cum ar fi „problema națională”, „problema țărănească”, „problema limbii”. Oricât de convulsionat în aparență, fenomenul literar-cultural constituie un fel de repetiție generală, pe plan simbolic, pentru evenimentele sociale și politice, care vor avea loc: războiul, Marea Unire, reformele din anii '20 – '30, imediat după război. În esență, continuă și, cumva, se desăvârșește procesul *deprovincializării* culturii române început cu *Dacia literară*.

4. La opoziția fundamentală tradiție/ modernitate și la confruntarea tot mai accentuată dintre generații se adaugă și conflictul dintre adepții artei pentru artă (sub sigla decadentismului) și adepții populismului (mai conformiști), dar și unii și alții mizând pe supralicitarea unor formule epigonice de creație (v. rolul contradictoriu al „eminescianismului” în acei ani, analizat de Ibrăileanu – fenomen care merită investigat în continuare). Alte opoziții la fel de relevante: burghez/ artist, academician/ avangardă, public intelectual/ public de masă, poetul profet (Goga)/ poetul blestemat (simboliștii) etc. Observăm

existența unui amalgam de categorii și situații greu de identificat în alte culturi (literaturi) ale vremii. Faptul e simptomatic pentru criza de identitate prin care trece toată societatea românească.

5. Fiindcă, de obicei, se supralicitează diferențele, din pricina polemismului în care sunt angrenați actorii scenei literare, ar fi nu mai puțin interesant să identificăm și eventualele apropieri și convergențe. Deși se constituie în „centre intelectuale concurente”, aflate în conflict și dispută pentru supremație, grupările perioadei (sămănătorism, poporanism, simbolism, neojunimism) aparțin aceluiași *Zeitgeist* și toate la un loc dau imaginea modernității românești la începutul secolului al XX-lea (nu doar simbolismul). Avem în vedere modernitatea înțeleasă deopotrivă ca *proces*, dar și ca *perioadă*, *epocă*: oricum tendința de modernizare e remarcabilă, chiar dacă unii voiau parcă să țină timpul în loc. În ansamblu, tabloul are o structură piramidală, iar vârful de lance îl constituie propagarea ideilor și valorilor moderne (reprezentate, în primul rând, de mișcarea simbolistă).

6. Aceeași structură piramidală este ușor de identificat și la nivelul fiecărui grup (curent) în parte, oricât de neomogen și vag (lax) constituit ar părea acesta. Dintre figurile reprezentative, se remarcă Iorga (poate, singurul spirit autentic de direcție, dar înconjurat de inși mediocri), Aurel C. Popovici, apoi Stere și Ibrăileanu (programul poporanist – politic sau literar – e mult mai coerent) sau C. Rădulescu-Motru (ca teoretician la neojunimismului, cu o argumentație modernă din perspectiva filosofiei culturii).

7. Raportările – acolo unde se justifică - la modernitatea pan-europeană, în general, sau la modernitatea central-europeană, în particular, vor evidenția similitudini frapante, dar și deosebiri (desincronizări). Oricum, schizofrenia sat – oraș nu se mai întâlnește probabil nicăieri, ca la sămănătoriștii și poporaniștii noștri.

Descrierea câmpului literar al perioadei interbelice presupune un demers critic mult mai analitic, ținând seama de complexitatea și dinamica superioară a mișcării literare din acest interval.

În ansamblu, problemele și, implicit, *temele* rămân aceleași, în baza principiului continuității/ discontinuității. Criza de identitate pare că se mai atenuază, dar „complexele

culturii române” (M. Martin) rămân în continuare la fel de acute. Aproape fiecare curent sau grup de la început de secol are prelungiri și în perioada interbelică. De remarcat însă *virulența deosebită a factorului axiologic* în noul context de după război, la început din inerție, apoi ca o replică la încrâncenarea mediului politic, mai ales în anii '30, ducând la noi regrupări – adeseori surprinzătoare – în câmpul cultural.

Se disting două aspecte cu rol determinant în fizionomia epocii: 1- apariția unor orientări extreme (mișcările de avangardă și grupul de la „Criterion”); 2 – existența unei echipe de critici, în frunte cu E. Lovinescu și G. Călinescu: aceștia au asigurat – dincolo de confruntări și polemici sau de apartenența la o anumită grupare - supremația canonului estetic în contextul interbelic, în ciuda unor derapaje de ordin ideologic și politic ale unor actori importanți ai scenei culturale.

În genere, în perioada interbelică, principiul mobilității și circulației elitelor se face mai puternic simțit. Regruparea simbolică, pe criterii de valoare și afinități spirituale, prevalează net asupra clivajelor sociale și a polarizării, la dreapta sau la stânga, a contextului social (aspecte supralicite în istoriografia tradițională). O privire globală coerentă asupra epocii confirmă faptul că democrația pluralistă, așa cum funcționa atunci, presupune o viață culturală bazată pe existența unor grupuri de conflict, dar și a unor apropieri și compromisuri între elitele divizate.

În sfârșit, apar primele semne ale unui *mit al elitelor* în cultura română, care se intersectează, la început, cu mitul înnoirii și al revoluției permanente în artă, întreținut de mișcările de avangardă. După Mircea Eliade, acest mit al noutății cu orice preț are la bază fascinația produsă de caracterul total neinteligibil al experiențelor artistice de ultimă oră. S-a creat astfel un mit al dificultății și incomprehensibilității artistice. Creații precum dadaismul sau suprarealismul, care distrug limbajele artistice consacrate, sunt accesibile numai unui grup de inițiați. Mitul artistului damnat sau blestemat al romanticilor și simbolistilor este înlocuit de mitul artistului neînțeleș, după ce un poet ca Rimbaud sau un pictor ca Van Gogh s-au bucurat de un succes răsunător abia după moarte. A fost o lecție greu de digerat până la urmă de critici, public, editori sau colecționari. Așa se face că, în compensație, s-a ajuns repede „la un academism de-a-ndoaselea, la un academism al «avangardei», astfel încât orice experiență artistică ce nu ține seama de acest nou conformism riscă să fie înăbușită sau să treacă neobservată”. (v. *Aspecte ale mitului*) De altfel, avangarda s-a prăbușit până la urmă pentru că

n-a putut să supraviețuiască propriului succes. Ea care a negat totul a eșuat tocmai în momentul în care a fost acceptată și „creațiile” ei admise ca repere ale gustului.

Mitul elitei are însă și un impact metodologic paradoxal, evidențiind precarități nebănuite la început. Ne izbim de același aspect apreciativ indefinisabil al termenului de „elită” (ca și termenul de valoare). E firesc să ne întrebăm ce relevanță mai are un asemenea demers când, la limită, într-un elan de supra-apreciere, cultura și implicit literatura se confundă cu elita însăși. Pe de altă parte, la polul opus, presiunea democratizării elitelor exercitată de cultura de consum și invazia contra-culturii duc inevitabil la aplatizarea câmpului cultural. Rămâne de văzut care vor fi consecințele ultime ale acestui fenomen ireversibil, cel puțin pe termen scurt.

*

Se înțelege că analiza câmpului literar românesc din prima jumătate a secolului al XX-lea nu tinde către un punct final absolut, ci rămâne deschisă către schimbările produse în perioada următoare, în special după 1945. Efectele modernizării/ de-modernizării (mai ales cele din anii '50) se resimt puternic până astăzi, în condițiile funcționării, multă vreme, a unui „intelectualism muncitoresc sistematic”, de care am mai amintit la începutul intervenției noastre.

Repere bibliografice:

Christophe Charle, *Intelectualii în Europa secolului al XIX-lea. Eseu de istorie comparată*, trad. de Tudor Vlădescu, ed. îngr. și pref. de Alexandru-Florin Platon, Institutul European, Iași, 2002.

Ezra Suleiman, Henri Mendras (sub direcția), *Recrutarea elitelor în Europa*, trad. de Beatrice Stanciu, Editura Amarcord, Timișoara, 2001.

Pierre Birnbaum, *Les sommets de l'Etat. Essais de l'élite de pouvoir en France*, Editions du Seuil, Paris, 1977.

Sorin Adam Matei, *Boierii minții. Intelectualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*, Editura Compania, București, 2004.